

Emevî Devletinin Irak Bölgesi Son Genel Valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre

The Last Governor General of the Umayyad State of the Iraq Region Yazid b. Omar b. Hubayra

Zekeriya Çelik*

Dr. Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ve Sanatları Bölümü, Rize, Türkiye

PhD Student, Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Islamic History of Art, Rize, Turkey

zcelik6142@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-4418-0798>

*Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Ihsan Arslan

Prof. Dr, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

Professor, Ondokuz Mayıs University, Çarşamba Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun, Turkey

ihsan.arslan@omu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-4790-0711>

Mehmet Şamil Baş

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ve Sanatları Bölümü, Rize, Türkiye

Assistant Professor, Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Islamic History of Art, Rize, Turkey

mehmetsamil.bas@erdogan.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-3171-4909>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: [10.31591/istem.1466792](https://doi.org/10.31591/istem.1466792)

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 08.04.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 14.06.2024

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2024

Cite as / Atıf: Çelik, Zekeriya - Arslan, İhsan - Baş, Mehmet Şamil. "Emevî Devletinin Irak Bölgesi Son Genel Valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre". İstem 43 (2024), 169-186.

<https://doi.org/10.31591/istem.1466792>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari- 4.0 uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

Emevî Devletinin Irak Bölgesi Son Genel Valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre

Öz

Yaklaşık bir asır hüküm süren Emevî devletinin kuruluşundan itibaren en sıkıntılı bölgesi Irak olmuştur. Bunun bilincinde olan Emevî halifeleri, Irak bölgesini Muâviye b. Ebî Süfyan'dan itibaren kudretli valiler eliyle yönetmeyi genel politika haline getirmiştir. Devletin ilk kuruluş yıllarda bölgenin iki önemli idari merkezi olan Basra ve Kûfe, tecrübe ve mütendil yöneticiler eliyle idare edildi. Ancak bu şekilde bölge tam manasıyla itaat altına alınmadı. Muaviye'nin, Basra valisi Abdullah b. 'Amîr'i azledip yerine Ziyâd b. Ebîh'i atamasıyla bölgede sertlik yanlısı yönetimi anlayışı başlamış oldu. Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin vefatından sonra burası da Ziyâd b. Ebîh'e bağlanınca bölgede tam manada Emevî hakimiyeti sağlanmış oldu. Aldülmelik b. Mervân'ın Haccâc b. Yusuf'u Irak bölgesinin tamamına yönetici olarak atamasıyla başlayan genel valilik uygulaması, Ömer b. Abdülazîz döneminde kaldırılmış olsa da ondan sonraki dönemlerde devletin yıkılışına kadar devam etti. Emevîlerin son döneminde merkezdeki iktidar mücadeleleri nedeniyle eyaletlerde de istikrar iyice bozulmuştur. Başkentteki iktidar mücadelelerinden zaferle çıkan Emevîlerin son halifesî Muhammed b. Mervân yönetimi ele geçirince, Yezîd b. Ömer b. Ömer b. Hübeyre'yi Irak genel valiliğine getirmiştir. İbn Hübeyre, valiliği döneminde Irak bölgesinde son kez Emevî devletinin egeneliğini tesis etmemiye başarmış olsa da Abbâsî ihtilâlcilerinin ilerleyişini durduramamıştı. Merkezden halifenin öldürülüğüne dair gelen haberlere rağmen direnişini sürdürün vali, kendisine gönderilen eman mektubundaki güvencelere binaen Abbâsî yöneticilerine teslim oldu. Bir süre Ebû Câfer Mansûr'un yanında kalan İbn Hübeyre, verilen sözlerin tutulmaması nedeniyle kendisine kurulan bir tuzakla öldürülüdü.

Anahtar Kelimeler: Emevî Devleti, Vali, İbn Hübeyre, Irak Bölgesi, Abbâsî İhtilali.

The Last Governor General of the Umayyad State of the Iraq Region Yazid b. Omar b. Hubayra

Abstract

The most troubled region of the Umayyad state, which ruled for about a century, has been Iraq since its establishment. The Umayyad caliphs, who were aware of this, made it a general policy to govern the Iraqi region by powerful governors from Muâwiya b. Abî Sufyan onwards. In the early years of the state, Basra and Kûfe, the two important administrative centres of the region, were administered by experienced and moderate rulers. However, the region could not be completely subjugated in this way. When Muâwiya dismissed Abdullah b. 'Amîr, the governor of Basra, and appointed Ziyâd b. Abîh in his place, a harsh administration approach started in the region. After the death of the governor of Kûfe, Muğîra b. Shu'be, this place was also connected to Ziyâd b. Abîh, and the Umayyad rule was fully established in the region. The practice of general governorship, which started with the appointment of Hajjâj b. Yusuf as the administrator of the entire Iraqi region by al-Adûlmalîm b. Marwân, was abolished during the reign of 'Umar b. 'Abd al-'Abd al-'Azîz, but it continued until the collapse of the state in the following periods. In the last period of the Umayyads, the stability in the provinces had deteriorated due to the power struggle in the centre. When the last Umayyad caliph Muhammed b. Marwan, who emerged victorious from the power struggle in the capital, took over the government, he appointed Yazid b. 'Umar b. Hubayra to the governorship of Iraq. Although İbn Hubayra succeeded in establishing the sovereignty of the Umayyad state for the last time in Iraq during his governorship, he could not stop the advance of the Abbâsîd revolutionaries. The governor, who continued his resistance despite the news from the centre that the caliph had been killed, surrendered to the Abbâsîd rulers based on the assurances in the letter of emanation sent to him. İbn Khubayra, who stayed with Abû Ja'far Mansûr for a while, was killed in a trap set for him due to the broken promises.

Keywords: Umayyad State, Governor, İbn Hubayra, Iraq Region, Abbâsîd Revolution.

Giriş

Emevî devletinin yönetilmesi en zor bölgesi şüphesiz Irak idi. Çünkü bölge başta Emevî muhalifi Hz. Ali taraftarları ile Hârîcilerin yoğun olarak yaşadıkları bir yer konumundaydı. Buna bir de fetih hareketleri sonucunda Müslümanların hakimiyetine giren şehirlerdeki gayr-i müslim unsurlar eklenince, bölge son derece karmaşık bir beşerî yapıya sahip olmuştu. Bununla birlikte Irak, devletin doğu fetihlerinin merkez üssü olması ve fetihlerden elde edilen gelirler nedeniyle hazine için gelir kapısıydı. Bunun yanında tarıma elverişli verimli arazilerdeki ürünlerden toplanan vergilerle de dikkat çekiyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı Emevî halifeleri bölgeye idareci tayin ederken daha seçici davranışlarındır.

Irak bölgesi sayılan bu gereklilikler nedeniyle idaresi zor bir bölge olmasına karşın, yine aynı nedenlere bağlı olarak Irak valiliği görevi ise prestijli bir idari makamdı. Bu anlamda halifeden sonraki en yüksek yönetici olarak adlandırılabilen Irak genel valileri, Emevî devletinde adlarından hep söz ettirmışlardır. Öyle ki bazıları yaptıkları faaliyetlerle halifelerden bile daha çok öne çıkmışlardır. Emevî devletinde Ziyâd b. Ebîh ile oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, Haccâc b. Yûsuf, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Yusuf b. Ömer es-Sekâfî ve Ömer b. Hübeyre adından söz ettiren başlıca Irak valileri olarak sıralanabilir. Bunlardan başka devletin yıkılış döneminde görevde getirilen Irak'ın son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre de dikkat çekicidir.

Babası Irak'ın kudretli valilerinden olan Ömer b. Hübeyre ile ilgili çalışma¹ olmasına karşın; kendisi hakkında müstakil bir çalışma olmayan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, dağılmakta olan Emevî devletinin en sıkıntılı bölgesinde görevde getirilmiştir. İlk etapta başarılı askeri faaliyetleri sayesinde Irak'ta son kez Emevî hakimiyetini sağlamayı başarmış ancak aynı başarıyı Abbâsî ihtilalcileri karşısında gösterememiştir. Bu çalışmada, Ebû Hanife'ye karşı tavriyla da bilinen İbn Hübeyre hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler bir araya getirilmek suretiyle Emevîlerin Irak'taki son genel valisinin hayatı, faaliyetleri ve yönetim anlayışının ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Nesebi ve Irak Genel Valiliğine Getirilişi

Ebû Hâlid künnesine sahip olan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Irak'ın kudretli valilerinden Ömer b. Hübeyre'nin oğludur. Aslen Şam'lı olan İbn Hübeyre 87/706 yılında doğmuştur.² Babası Ömer b. Hübeyre'nin tam adı ise Ömer b. Hübeyre b.

¹ Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Emevîler Dönemi Bir Irak Genel Valisi Portresi: Ömer b. Hübeyre", *Karedeş Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 120-156.

² Ebû'l-Kâsim Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dûmaq* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1995), 65/324-325; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1978), 6/313; Ebû Saîd Salâhuddîn Hâflî b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: Daru İhyâ'i'l Tûrasî'l Arabîyye, 2000), 28/16; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Beyrut, 1996), 6/207; Hayruddîn ez-Zirîklî, *el-A'lâm, kâmus terâcîm li eşherî'r-rical ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l mustâ'rebin ve'l-muştârikîn* (Beyrut, 2002), 8/185.

Muâviye b. Sükeyn b. Bağız b. Mâlik b. Es'ad b. Adî b. Fezâre Ebu'l-Müsennâ'dır.³ Ebu'l-Müsennâ onun künnyesidir.⁴ İlk yöneticilik deneyimini Velîd b. Yezîd zamanında Kînnesrîn bölgesinde yaptığınu⁵ tespit ettiğimiz İbn Hübeyre'nin, buradaki yönetimine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Kendinden önceki birçok valide olduğu gibi İbn Hübeyre'nin de Irak valiliği öncesindeki hayatına dair neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Onun Irak genel valiliğine atanması ile ilgili ise iki rivayet olduğunu görüyoruz. Bunlardan birincisine göre onu Irak valiliğine İbrahim b. Velîd atamıştı. Buna göre Yezîd b. Velîd'in vefatından sonra hilafete geçen İbrahim b. Velîd, kendisinden sonra Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelîk b. Mervân'ı veliaht olarak belirledikten sonra Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi Irak'a vali olarak atadı. Bunun üzerine İbn Hübeyre, daha sonraları kendi adıyla anılacak olan sarayın olduğu yere gitmiş, orada yaptırdığı sarayı kendisi ve ordusu için merkez edinmişti.⁶

İkinci ve daha çok tercih edilen rivayete göre ise İbn Hübeyre'yi Irak valiliğine 128/745 yılında Mervân b. Muhammed getirmiştir.⁷ Taberî'deki rivayete göre Mervân b. Muhammed 127 yılı Zilkade ayında Şam'da işleri yoluna koyup, muhalifleri temizleyince Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi çağırarak onu Irak'a vali olarak gönderdi.⁸ Taberî'deki diğer bir rivayet de bu durumu desteklemektedir. Buna göre Yezîd b. Velîd vefat edip yerine İbrahim b. Velîd hilafete gelince, Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i Irak valiliği görevinde bırakmıştır. Ancak Mervân b. Muhammed hilafeti ele geçirince İbn Ömer'in komutanlarından biri olan Nadr b. Saîd el-Haraşî'ye mektup yazarak kendisini Irak valiliğine getirdiğini yazmış Lakin Abdullah b. Ömer görevi ona devretmeyi kabul etmemiştir. Bunun sonucunda ikili arasında dört ay kadar süren çatışma yaşanmıştır.⁹

Diğer bir rivayete göre de Mervân b. Muhammed halife Yezîd b. Velîd'in ölüm haberini alınca hilafete geçen İbrahim b. Velîd'in üzerine doğru yola çıkmış, önce Kînnesrîn'e varmıştır. O sırada buranın valisi Yezîd b. Velîd'in kardeşi Bişr b. Velîd idi. Mervân şehrle varınca insanları kendisine biat etmeye çağrırdı. Bunun üzere orada bulunan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre ile Kays kabilesi mensupları ona meyletmışlardır.¹⁰ Rivayetten de anlaşılaceği üzere Velîd b. Yezîd zamanında Kînnesrîn'de vali olan İbn Hübeyre, Yezîd b. Velîd zamanında görevinden alınmış an-

³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbî'l-eşrâf*, ed. Süheyl Zekkar - Riyaz Ziriklî (Beyrut: Daru'l Fîkr, 1996), 5/265; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dîmasq*, 19/373.

⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslüm İbn Kuteybe, *el-Meârif* (Kahire: Daru'l Meârif, ts.), 408.

⁵ İbn Hallîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Ziriklî, *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşherî'r-rical ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l mustâ'rebîn ve'l-musteşrikîn*, 8/185.

⁶ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd Dîneverî, *el-Ahbârû't-tîvâl*, ed. Abdul Mut'im Âmir (Beyrut, ts.), 350.

⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarihi Halîfe b. Hayyât*, çev. Abdulhâlik Bakır (Ankara, 2001), 459; İbn Hallîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Ziriklî, *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşherî'r-rical ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l mustâ'rebîn ve'l-musteşrikîn*, 8/185.

⁸ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu't-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 7/350.

⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/337-345.

¹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/320.

cak şehirde kalmaya devam etmişti. Mervân b. Muhammed'in geliş ile de onun tarafında yer almıştı. Nitikim Mervan b. Muhammed'in hareketinin daha başında onun tarafında yer alması İbn Hübeyre'nin ilerleyen zamanlarda Irak genel valiliği görevine atanmasında etkili olmuş olmalıdır. Bu durumda rivayetler birlikte değerlendirildiğinde İbn Hübeyre'nin Mervân b. Muhammed tarafından Irak'a vali olarak atanmış olması daha doğru gibi durmaktadır.

2. İbn Hübeyre Irak'a Atandığında Bölgedeki Genel Durum

Hişâm b. Abdülmelik'in vefatından sonra Emevî devletinde hiçbir şey eskisi gibi olmayacağındı. İbn Kesîr bu durumu şöyle dile getirmiştir: "Hişâm b. Abdülmelik ölünce Emevî hükümdarlığı da öldü. Cihad geriledi, yönetim sarsıldı. Hişâm'dan sonra Emevî hükümlârı yedi yıl daha devam etse de bu süre ihtilaf ve kargaşa içinde devam etti. Nihayet Abbâsîler ayaklanıp ellerindeki nimet ve hükümdarlığı yağmaladılar. Bir kısmını öldürüp halifeliği ellerinden aldılar."¹¹ Bu tespit binaen Hişâm'dan sonra Velîd b. Yezîd ile başlayan bu dönemde Emevî devletinin yıkılış dönemi diyebiliriz.

Velîd halife olunca Hişâm'ın görevlilerini azletmiş ve onlara çeşitli eziyetlerde bulunmuştur. O sırada Irak valisi olan Yusuf b. Ömer ise bu muamelenin dışında tutulmuştur. Yusuf b. Ömer'in azledilmemesinin nedeni ise Hişâm'ın yazışmaları arasında bulunan bir mektup idi. Buna göre Hişâm, valilerine Velîd'i veliahtlıktan azletmek için mektup yazmış ancak Yusuf b. Ömer bunu kabul etmemiştir.¹² Dolayısiyla bu dönemde hanedan üyeleri arasındaki veliahtlık mücadelesi de ciddi bir boyuta ulaşmıştır diyebiliriz.

Velîd b. Yezîd hilafete geldikten bir süre sonra Yusuf b. Ömer'i azletmeyi düşünmüştü. Bu nedenle ona bir mektup yazarak kendisinden önceki halife Hişâm'a çokça mal getirdiğini hatırlatmıştı. Ona çıkış gelmesini bildirmiştir ve gelirken de yanında bir şeyle getirmesini istemiş ki böylece senin hakkında hüsnü zanda bulunabileşim diye eklemiştir. Bunun üzerine Yusuf yanında bolca miktarda mal olduğu halde yola çıkış Şam'a gelmiştir. Şam'da karşılaşışı ileri gelenlerden biri ona Velîd'in kendisini görevden azledip yerine başka birini görevlendireceğini söylemiş, eğer buna engel olmak istiyorsan vezirlere bir şeyle vererek onların durumunu iyileştir diye de tavsiyede bulunmuştur. Yusuf, onlara verecek fazladan bir şeyinin olmadığını söyleyince bu kişi kendisine borç verebileceğini söylemiştir. Yusuf ona sen onların halife nezdindeki yerlerini daha iyi bilirsin, dileydin gibi onlara bu parayı dağıt demisti. O kişi parayı dağıtmış ve Yusuf'a başka tavsiyelerde de bulunmuştur. Bu tavsiyeleri yerine getiren Yusuf b. Ömer, Hâlid b. Abdullah'ı elli milyon dirhem karşılığında halifeden aldığı gibi Irak valiliği görevine de devam etmiştir.¹³ Bu rivayet Emevî devletinin bu dönemde içinde bulunduğu durumu gös-

¹¹ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, ed. Ziya Kazıcı, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 10/13-14.

¹² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Ya'kubî, *Târihu'l-Yâ'kubî* (Beirut, 2010), 2/261-262.

¹³ Belâzûrî, *Ensâbû'l-esrâf*, 9/116; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/246-247; Zehebî, *Sîyeru a'lâmi'n-nübelâ'*,

termesi bakımından önemli olduğu gibi, Irak genel valiliği makamının da ne kadar kıymetli olduğunu göstermesi adına dikkate şayandır. Nitekim rivayete göre Yusuf b. Ömer bu görevde kalabilmek adına yüklü bir miktarda borcun altına girmeyi bile göze alabiliyordu.

Yusuf b. Ömer'den sonra Irak'a vali olan Mansûr b. Cumhûr ise yeni halife Yezîd b. Velîd'in yanında yer alarak bu makama ulaşmıştı. Mansûr'un, Yezîd ile birlikte hareket etmesinin nedeni kabilecilik duygularıydı denilebilir. Çünkü Yezîd'in yanında yer almasının nedenlerinden biri, selefî durumundaki Yusuf b. Ömer'in, eski vali Hâlid b. Abdullah'ı öldürmesi idi.¹⁴ Dolayısıyla Mansûr b. Cumhûr kendisi Yemenî kabileyeye mensup biri olarak idari anlayışını daha başlangıçta Kaysî düşmanlığı üzerine kurmuştu diyebiliriz.

Yemenî kabilelerin desteği ile iktidarı ele geçiren Yezîd b. Velîd onların tarafını tuttu ve idari görevlerde bu kabileden olanlara öncelik verdi.¹⁵ Yezîd'in Irak'a atadığı Mansûr b. Cumhûr ve diğer görevlileri, Kaysîlere kötü muamele etmeye başlayınca Hîms, Filistin ve Ürdün gibi yerlerde halife Yezîd'e karşı isyan girişimleri oldu. Emevî ailesinden bazıları da bu isyan hareketlerine destek oldular. Ancak halife Yemenilerin desteğiyle bu isyanları bastırdı.¹⁶ Halife bu durumu sakinleştirmek için Mansûr'u azlederek Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdullah'ı Irak'a vali olarak atadı.¹⁷ Yusuf el-İş işe onun azledilme nedeni olarak kötü ve düzensiz yönetimi gereke göstermektedir.¹⁸

Mansûr b. Cumhûr halife Velîd b. Yezîd'i sarayında kuşatan ve onu öldüren gurubun içinde idi.¹⁹ Taberî'deki rivayete göre Velîd b. Yezîd 126/743 yılı Cemâzî-yelâhir ayının son günlerinde katledilmiş ve Yezîd b. Velîd'e biat edilmişti. Aynı gün yeni halife tarafından Irak genel valiliği görevine getirilen Mansûr b. Cumhûr Irak'a doğru yola çıkmış, Hîre'ye gelerek hazineyi kontrol altına almış ve halka alacaklarını dağıtmıştı. Ardından da emri altındaki yerbeler görevliler atayarak yeni halife için bölge halklarından biat almıştı.²⁰ Daha sonra Hîre'deki komutanlara mektup yazarak önceki vali Yusuf b. Ömer'i tutuklamalarını onlardan istemişti. Ancak mektup Yusuf b. Ömer'in eline geçmiş ve Yusuf kaçarak Şam'a gitmeye karar vermişti.

→

5/443.

¹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286; Ebu-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, ed. Mertol Tulum, çev. Heyet (İstanbul: Bahar Yayımları, 1991), 5/247; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, ed. Halil Şehade - Sühayl Zekkar (Beyrut: Daru'l Fikr, 2001), 3/136.

¹⁵ Ahmet Muhtar İbadî, *fî't-Târihi'l-Abbâsi ve'l-Endelüsî* (Beyrut, 1972), 12-13; Hüseyin Atvan, *Sîretü Velîd b. Yezîd* (Kahire: Daru'l Meârif, ts.), 311-312.

¹⁶ Muhammed Sühayl Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye* (Beyrut: Daru'n-Neffas, ts.), 194; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011), 1/447.

¹⁷ Ali Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı* (İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2007), 260.

¹⁸ Yusuf el-İş, *ed-Devleti'l-Ümeviyye* (Dimeşk Suriye: Daru'l Fikr, 1975), 304.

¹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/241; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/134; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (Kahire: Daru'l Meârif, ts.), 458.

²⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286.

Belkâ denilen yerde akrabalarının arasında kadın kılığına girerek saklanmaya çalışan Yusuf b. Ömer yakalanarak hapsedilmişti.²¹ Böylece Mansûr b. Cumhûr, ilk etapta bölgede hakimiyeti ele geçirerek yeni halifeye itaat edilmesini ağlamıştı.

Mansûr kardeşi Manzûr b. Cumhûr'u da Horasân'a tayin etmişti. Ancak o sırada Horasân valisi olan Nasr b. Seyyâr, şehri terk etmeyerek idareyi Manzûr'a teslime yanaşmamıştı.²² Nasr b. Seyyâr itaate yanaşmadığı gibi bölgeyi kendi idaresi altında tutarak halkı kendisine biate çağrımış²³ dahası kontrolü altındaki yerlere kendi valililerini bile atamıştı.²⁴ Dolayısıyla Mansûr, Irak'ın merkezinde itaati sağlamış olsa da bölgenin tamamı için aynı şey söylenemez.

Mansûr b. Cumhûr Kûfe'ye Recep ayının sonlarında varmış, Şaban ayında ve Ramazan'ın sonuna kadar kaldıkten sonra görevden alındığı için bölgeden ayrılp Şam'a dönmüştü.²⁵ Dolayısıyla Mansûr'un Irak valiliği iki ay sürmüş ve daha sonra halife Yezîd b. Veli'd tarafından azledilerek yerine Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz atanmıştı.²⁶

Halife, Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i Irak'a vali olarak atadığında Mansûr'un ona itaat etmeyeceğinden endişe ederek Irak'ta bulunan Şâmil komutanlara mektup yazarak yeni vali İbn Ömer'den yana olmalarını istemişti. Ancak korktuğu olmamış ve Mansûr b. Cumhûr sorun çıkartmadan görevi yeni valiye devretmişti.²⁷ Bu süreçte Haricî Dahhak b. Kays eş-Seybânî'ye karşı yeni valinin yanında yer almış ve pek çok fayda sağlamıştı. Ancak Abdullah b. Ömer'in ordusu hezimete uğrayınca Mansûr kaçarak Vâsit'a gitmişti. Burada Abdullah b. Ömer'e şöyle demişti: "İnsanlar arasında bunlar gibisini görmedim. Niçin bunlarla savaşarak onların Mervân b. Muhammed'in üzerine gitmelerine engel oluyorsun. Onlardan hoşnut olduğunu söyle ve onları Mervân ile baş başa bırak. Böyle yaparsan bizi bırakıp Mervân'ın üzerine gideceklerdir. Bu sayede onlar birbirleriyle uğraşırken sen de yerinde rahat etmiş olacaksın. Eğer kazanırlarsa sen de onların yanında emniyet içinde olursun. Mervân galip gelirse ona daha dinç bir halde muhalefet edebilirsin. Kaldı ki bu mücadele uzun sürecek gibi duruyor." Bunun üzerine Abdullah b. Ömer ona: "Acele etme! Biraz bekleyip durumu görelim" dediyse de Mansûr b. Cumhûr "Ne diye bekleyelim. Kaldı ki biz onlarla uğraşmaya devam ettikçe bu Mervân'ın işine yarayacak" dedi ve gidip onlara biat ettiğini bildirdi.²⁸ Böylece devlete muhalif bir hareket olan Hârîcilerin tarafına geçmiş olan Mansûr'un bu hareketinin nedeninin kabile asabiyetinden kaynaklanan siyasi bir

²¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/285-291; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/247-249; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7/110-111.

²² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/294-295; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/249; Muhammed Abdülhayy Muhammed Şa'ban, *Sadrü'l-Îslâm ve'd-devletî'l-Ümeviyye* (Beyrut, 1987), 178.

²³ Takkûş, *Târihu'd-devletî'l-Ümeviyye*, 171.

²⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/295.

²⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286.

²⁶ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/137.

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/34.

²⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/337-345; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/279-281.

tercih olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kendisi Yemenî taraftarı biri iken, Kaysîler Mervân'ın saflarında idiler.²⁹

Emevî devletinde Velîd b. Yezîd'in darbe sonucu tahtan indirilerek öldürülmesi devleti süratle yıkıma götüren aile içi çekişmelerin aleni olarak gün yüzüne çıkışmasına neden olmuştu. Böylesine karmaşık siyasi bir ortamda halifelere itaatle bağlı olan valiler de kendilerini sağlamaya adına bazı siyasi tedbirlere başvurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Mansûr b. Cumhûr'dan sonra Irak'a vali olan Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in hareketini bu duruma örnek göstermek mümkündür. Buna göre Hz. Ali'nin kardeşi Ca'fer b. Ebî Talib'in torunlarından, Medîne'de doğup büyümüş olan Abdullah b. Muâviye³⁰ 126/743 yılında kardeşi ile beraber Irak valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i ziyaret etmek için Kûfe'ye gelmişti. İsyancı taşımayan bu ziyaret sebebiyle vali Abdullah b. Ömer, misafirlerine ikramda bulunup onları güzelce ağırladı. Bu durum halife Yezîd b. Velîd'in vefat edip yerine kardeşi İbrahim Velîd'e biat edilinceye kadar devam etti. Irak valisi Abdullah b. Ömer de insanları yeni halifeye biate davet etti. İnsanlar da bu davete icabet ettiler. Ancak bu sırada Mervân b. Muhammed'in biate yanaşmadığı ve ordusuya İbrahim b. Velîd'in üzerine doğru yola çıktıığı haberi geldi. Bunun üzerine vali Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Muâviye'yi yakınında tuttu. Bununla beraber ona verdiği atiyeyi de artırdı. Irak valisi Abdullah b. Ömer'in böyle davranışından maksadı Mervan b. Muhammed ile İbrahim b. Velîd arasındaki mücadeledeki Mervan'ın galip çıkması durumunda Abdullah b. Muaviye'nin de desteğiyle Mervan'a karşı mücadele etmekti.³¹

Görüleceği üzere vali Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz kendisi de Ümeyye ailesinin bir ferdi olarak aile içi bu çekişmede halife İbrahim b. Velîd'in tarafında yer aldı. Bunu yaparken de pek çok Hz. Ali taraftarı gibi isyan etme potansiyeli olan Abdullah b. Muaviye'nin desteğini ummaktan bile geri kalmadı.

Emevî devletinde Halife Velîd b. Yezîd darbe ile tahttan indirilerek öldürmüştür, yerine gelen Yezîd b. Velîd de vefatı nedeniyle kısa süre hilafette kalabilmişti. Onun yerine halife olan İbrâhim b. Velîd'in halifeliğini kabul etmeyen Mervân b. Muhammed ise ordusu ile Şam'a doğru harekete geçmişti. Süheyl Takkûş'un ifadesiyle devletin içinde bulunduğu bu kaos ortamı hanedan üyelerinin gönüllerindeki hırsları harekete geçirmiş ve herkes kendisini devlet başkanlığı konusunda hak sahibi görmeye başlamıştı.³² Bu konuda kendisini hak sahibi görenlerden biri de bağımsız hareket etme eğilimi bulunan ve o sırada Irak valisi olan Abdullah b.

²⁹ Kabilelerin desteklediği idareciler hususunda geniş bilgi için Bkz. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/343.

³⁰ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 134; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Muaviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ekim 2023).

³¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/322-324; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/270-271; Nebîh Âkil, *Târîhu hilafetü benî Ümeyye* (Daru'l Fikr, 1975), 364.

³² Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 201-202.

Ömer b. Abdülaziz idi. O, Mervân b. Muhammed'in yönetimi ele geçirmesini kabul etmeyerek eski şekli üzerine bölgeyi idare etmeye devam etti. Bunu yaparken de en büyük desteği Yemenî kabilelerden alıyordu. Mervân b. Muhammed ise onun bu hareketine başlangıçta fazla önem vermese de Abdullah b. Ömer'in günden güne gücünü artırdığını görünce onunla mücadeleye girdi.³³

Tüm bunlardan sonra Emevîler'in son döneminde gerek merkezdeki iktidar mücadeleleri ve gerekse Irak bölgesindeki devlet görevlilerinin kendi aralarındaki çekişme, muhalif grupların hareketlerine zemin hazırlamıştı diyebiliriz. Bu durum devletin yıkılışını hızlandıran en önemli etkenlerden olmuştur.

3. İbn Hübeyre'nin Marifetiyle Irak'ta Emevî Hakimiyetini Yeniden Sağlaması

Irak'ta durum bu minval üzere iken Mervân b. Muhammed, bölgede düzeni sağlaması için Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi oraya vali olarak atadı. Yezîd b. Hübeyre 129/746-747 yılı Ramazan ayında önce Kûfe'ye varıp oradaki Hârîcileri hezimete uğrattıktan sonra Vâsit şehrine geçerek burada eski vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i yakalayarak hapsetti.³⁴ İbn Hübeyre eski valiyi Cezîreye gönderdi ve Abdullah b. Ömer, ölene kadar Harran'da hapiste kaldı.³⁵

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre Irak'a vali olduktan sonra bölgede Emevî devletinin egemenliğini yeniden tesis etti. Bu durumu İbn Esîr: "İbn Hübeyre, Hârîcilerin köküne Irak'tan kazdı ve Irak'ı ele geçirdi"³⁶ şeklinde aktarırken; diğer bazı kaynaklarda ise bu durum "İbn Hübeyre, Irak'ı Mervân b. Muhammed'in idaresi altında topladı. Emevî devleti adına Irak'ı itaat altına alan ilk kişi Ziyâd b. Ebîh iken bu nu gerçekleştiren son kişi ise Yezîd b. Ömer b. Hübeyre oldu"³⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

İbn Hübeyre bölgede hakimiyeti büyük oranda askerî faaliyetlerle sağladı. Bunu yaparken bölgeye geldikten sonra Hârîci isyanlarını bastırmakla işe başladı.³⁸ Daha sonra Abdullah b. Ömer zamanında isyan eden Abdullah b. Muaviye'nin üzerine gidip onu mağlup etti.³⁹ Diğer taraftan kendinden önceki valilerden olan ve Hârîcilerle birlikte hareket eden Mansûr b. Cumhûr'u yenilgiye uğrattı. Daha sonra da Vâsit'a bulunan ve selefi durumundaki vali Abdullah b. Ömer'in üzerine giderek onu yakaladı ve hapsetti.⁴⁰ Bütün bunlar İbn Hübeyre'nin askeri başarıları olarak değerlendirilebilir. Onun bu başarıları sayesinde Irak bölgesinde asayış yeniden

³³ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret İslitan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 183-184; Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 202.

³⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/376; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/294.

³⁵ Belâzurî, *Ensâbû'l-esrâf*, 9/197; Abdulmunim Macid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye asru'l-hulefâ'i'l Ümeviyyîn*, ts., 318.

³⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/293.

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 28/15-16.

³⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/293; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 28/15-16.

³⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/398-401; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/306-308.

⁴⁰ Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, 132-133.

sağlanmış oldu.

Irak'ın son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, bölgede Emevî hakimiye-tini son kez tesis etmeyi başaran kişi olmuştu.⁴¹ Bunu büyük oranda askeri faaliyetlerle gerçekleştiren İbn Hübeyre, hakimiyetini perçinlemek ve halkın da desteğini sağlamak için ulemadan istifade etme yoluna gitmişti. Buna göre o, Irak'ta çikan karışıklıkları düzene sokabilmek için aralarında İbn Ebî Leylâ ve İbn Şûrûm'e'nin de olduğu fukahayı çağırarak onlardan her birine birer görev tevdi etmiş, onlar da kabul etmişti. Ebû Hanife'ye de bir elçi göndererek görev teklifinde bulunmuş ancak o bunu kabul etmemiştir.⁴² İbn Hübeyre bu sayede fukahayı kendi emri altına alarak isyanları bastırma konusunda onlardan istifade edecekti. İbn Hübeyre fukahayı, isyancıları cezalandırmak için araç olarak kullanmak istiyordu. Haksız yere insanlara ceza vermek durumunda kalacağı için bu durumdan hoşlanmayan Ebû Hanife, valinin niyetinin kendilerini kullanmak olduğunu anladığı için görevi kabul etmemiştir.⁴³

İbn Hübeyre'nin Ebû Hanife'ye resmi devlet görevi teklif ettiği olay bir çok kaynakta teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre olay özette şöyle olmuştur: Irak genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Kûfe'nin önde gelen fukahasından Ebû Hanife'yi Kûfe kadılığına getirmek istemişti. Ancak Ebû Hanife bunu kesin bir dille reddetmiştir. Bunun üzerine görevi kabul etmesi konusunda ısrarcı olan İbn Hübeyre, aksi halde kendisini cezalandıracağını söylemiştir. Buna rağmen görevi kabul etmeyen Ebû Hanife vali tarafından sopa vurularak cezalandırılmıştı. Ancak verdiği cezaların onu kararından vazgeçirmediğini gören İbn Hübeyre sonunda Ebû Hanife'yi serbest bırakmıştır.⁴⁴ Hapisten çıkan Ebû Hanife bineğine binerek Mekke'ye kaçmış ve Abbâsiler hilafete gelinceye kadar orada kalmıştır.⁴⁵

İbn Hübeyre, şehirdeki ulemanın önde gelenlerinden Ebû Hanife'ye karşı takındığı bu tavırla onun nezdinde hem diğer alımlere hem de ahalije göz dağı vermiş oluyordu. Bu uygulama önceki pek çok Irak valisinin de başvurduğu bir yöntemdi. Bu yöntem görünürde işe yarar gibi dursa da korku ile bastırılan insanlar fırsatını bulunca kendilerine bu durumu yaşatanların karşılaşlarında yer alarak ortaya koyarlar. Nitekim Ebû Hanife başta olmak üzere Irak halkı Emevîlere karşı

⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 28/15-16.

⁴² İbn Hâcer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkîbî'l imâmi'l-a'zâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân* (Dîmeşk: Daru'l Hüda, 2007), 143-144; Vehbî Süleyman Çavecî, *Ebû Hanîfe'n-Nu'mân* (Dîmeşk: Dâru'l Kalem, 1993), 356-357; Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 151.

⁴³ Abdülhüseyin Ali Ahmed, *Mevkîfî'l-hulefai'l-Abbâsiyyîn min eimmeti ehli's-sünneti'l-erbaa ve mezdhibihîm ve eserruhû fil-hayati's-siyasiyye fî'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Katar, 1985), 33-34; Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 153.

⁴⁴ İbn Kutaybe, *el-Meârif*, 495; Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l Kutubî'l İlmiyye, 2004), 13/327-329; Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve âhbâru'l-ibâd* (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), 252; Abdulvvâb b. Ahmed Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, ts., 1/45-46; Ahmet Yaman, "Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebu Hanîfe Dönemi", *İslâmî Araştırmalar* (*Ebû Hanîfe Özel Sayısı*) 15/1-2 (2002), 279; Mustafa Uzunpostalci, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Kasım 2023).

⁴⁵ İbn Hâcer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkîbî'l imâmi'l-a'zâm bî Hanîfe en-Nu'mân*, 143-144.

Abbâsî ihtilalini desteklemişlerdir. Bu da Abbâsî davetçilerinin işini kolaylaştırmıştı. Dolayısıyla Abbâsî davetinin Irak bölgesinde çok taraftar bulmasında, Irak'ın tarihi arka planının yanında bölge valilerinin bu tür uygulamalarının da çok fazla etkisi olduğu muhakkaktır.

Anlaşılan, İbn Hübeyre bölgede bozulan devlet nizamını yeniden tesis etmek için arayış içindeydi. Devlet gerek merkezdeki taht kavgaları ve gerekse de bölgedeki isyan girişimleri nedeniyle eski gücünde değildi. Bu nedenle yerel imkanlarla devlet egemenliğini sağlamaktan başka çare bulamayan İbn Hübeyre, bunun için ulemayı gözüne kestirmiştir. Onlara yönetimde görev vermesi devlet idaresi adına zekice ve şura anlayışına uygun gibi duran bir girişim olsa da bu yöntem Ebû Hanife'nin tepkisi nedeniyle istenilen etkiyi göstermemiş olmalı. Burada Ebû Hanife'nin tepkisi, İbn Hübeyre'nin idari anlayışı hakkında bize bazı ipuçları verebilir kanaatindeyiz. Aslında Ebu Hanife Emevî idaresine karşı tepkisini Zeyd b. Ali isyanına destek vererek göstermiştir. Muhtemelen oradaki desteği ile İbn Hübeyre'nin görev teklifini kabul etmemesi aynı gerekçelere dayanıyordu. Bu gerekçe tek cümle ile onların idari anlayışlarının uygun olmadığını dair kanaatinden kaynaklanıyor olmalydı. Dolayısıyla Ebû Hanife valinin idari anlayışını kabul etmediği için onun yönetiminde görev almak istememiştir. Bu tavır bir fikih âliminin hakkaniyetli kararlar alabilmesi adına doğru bir davranıştır. Buna karşın devlet yöneticisinin makamından aldığı güç ile insanlara haksız yere baskı yapması uygun bir idari politika değildir.

İbn Hübeyre Hârîci ve diğer isyancı gruplara karşı gösterdiği askeri başarılarını Abbâsî ihtilalcilerine karşı gösterememiştir. Abbâsîler Horasân'da başlattıkları ihtilal neticesinde bölgeyi ele geçirdikten sonra Irak üzerine doğru yola çıkmışlardı. Abbâsîlerin on iki naibinden biri olan ünlü komutan Kahtabe b. Şebîb komutasında Irak üzerine sefere çıkan Abbâsî ordusu önüne çıkan engelleri biri bir aşarak ilerlemeye başlamıştı. Kahtabe'nin hezimetine uğrayanlardan biri olan Horasân valisi Nasr b. Seyyâr, Irak valisi İbn Hübeyre'den yardım istemiş, ancak istediği yardım alamamıştı. Emevî halifesı Mervan'ın emri üzerine İbn Hübeyre, geç de olsa Nasr b. Seyyâr'a destek kuvveti göndermişse de bu ordu da yenilmekten kurtulamamıştı. İbn Hübeyre gönderdiği birliklerin yenildiğini öğrenince daha büyük bir orduyu Kahtabe'nin üzerine gönderdi. Ancak İbn Hübeyre'nin ordusu kendisinden sayıca çok az olan Kahtabe komutasındaki Abbâsî ordusuna yine yenildi. İbn Hübeyre durumu halifeye bildirince Mervân, Abbâsî ilerleyişini durdurmak için destek kuvvetler gönderdi. Ancak gönderilen ordu da Kahtabe karşısında varlık gösteremedi. Kahtabe, tüm bu başarılarından sonra Irak valisi İbn Hübeyre üzerine yürümeye karar verdi.⁴⁶

Kahtabe b. Şebîb'in üzerine doğru geldiğini haber alan İbn Hübeyre, sayısı elli üç bine ulaşan ordusu ile 131/748 yılının sonlarında düşmanı karşılaşmak için

⁴⁶ Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, 206-212.

karargahını kurdu. İki ordu öncü kuvvetlerinin küçük çarpışmalarıyla bir süre karargahlarında kaldılar.⁴⁷ 132/749 yılı başında Kahtabe Kûfe'ye doğru harekete geçince İbn Hübeyre'nin adamları ona: "Sen onu Mervân'a bırakarak Horasân'a git, o seni takip etsin" dediler. Ancak İbn Hübeyre: "O Kûfe'yi bırakıp beni takip etmez" diyerek öncü birliğini Kahtabe üzerine gönderdi. İbn Hübeyre'nin ordusu yenilse de bu karşılaşmadada Kahtabe de öldü. Ordusunun yenildiğini öğrenen İbn Hübeyre yanındakilerle birlikte Vasit'a çekilmek zorunda kaldı.⁴⁸

İbn Hübeyre aldığı bu yenilgiden sonra Vasit'a yönelince, yanındakiler kendisine bunun doğru bir hareket olmayacağıını söylediler. Çünkü bu şekilde düşmana bizi kuşatma imkanı vermiş olacaksın dediler. Ya Kûfe üzerine gidip ölünceye veya muzaffer oluncaya kadar savaşalım ya da bu orduyu alıp Fırat'ı takip ederek Mervân'a gidelim dediler. Ancak İbn Hübeyre daha önce Mervân'ın emirlerine muhalefet ettiği için ondan korkuyordu. Bu nedenle kendisine yapılan tekliflerin hiçbirini kabul etmeyerek Vâsît'a gitti. Çok geçmeden de gönderilen Abbâsî ordusu tarafından kuşatıldı. Zaman zaman şiddetli çarpışmaların yaşandığı kuşatma on bir ay kadar sürdü. Kuşatma uzadıkça içinde huzursuzluk çıkmaya başladı. Özellikle Yemenliler: "Bize yaptıklarından dolayı Mervân'a ve adamlarına yardım etmeyeceğiz" demeye başladılar. Bunu gören diğerleri de, onlar savaşmazsa biz de savaşmayız demeye başlamışlardı. Bu sırada Mervân'ın öldürüldüğü haberi gelince iyice dağılan İbn Hübeyre'nin ordusundan yanında sadece gençler ve yoksullar kaldı. Bunun üzerine İbn Hübeyre kuşatmanın komutanı Ebû Câfer Mansûr ile sulh yapmanın yollarını aramaya başladı. Nihayet Ebû Câfer, İbn Hübeyre'ye bir eman mektubu⁴⁹ yazdı. İbn Hübeyre yanındaki alimlerle kırk gün boyunca bu mektubu istifa ettikten sonra teslim olmaya razı oldu.⁵⁰

4. Şahsiyeti

İbn Hübeyre'nin sıradan halka karşı son derece cömert olduğu rivayet edilmektedir. Belâzûr'ın rivayetine göre Yezîd b. Hübeyre çok cömert biri idi ve halka bolca yemek yedirirdi. Dahası yemekten önce halka büyükçe bardaklarda süt ve çeşitli içecekler ikram ettiği de ifade edilmektedir.⁵¹ Benzer şekildeki bir başka rivayete göre de Irak'ın son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Ramazan ayı boyunca fakirlere iftar yemeği vermişti. İhtiyaçlı olup da yemeğe katılmayanlara ise bu ayı rahat bir şekilde geçirebilmeleri adına maddi yardımda bulunmuştu.⁵² Bu tutumunu Ebû Hanife'ye karşı takındığı tavırla birlikte değerlendirdiğimizde;

⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarihi Halîfe b. Hayyât*, 477.

⁴⁸ Abdülaziz Dûrî (ed.), *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Beirut: Dâru Sadr, 1971), 369-372; Taberî, *Târihi't-Taberî*, 7/438-445; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/331-332.

⁴⁹ Mektubun metni için bkz. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslîm İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse* (Beirut: Daru'l Ezvai, 1990), 2/174-175.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse*, 2/172-180; Belâzûrî, *Ensâbû'l-esrâf*, 4/192-202; Taberî, *Târihi't-Taberî*, 7/483-492; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/356-360.

⁵¹ Belâzûrî, *Ensâbû'l-esrâf*, 4/191.

⁵² Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîlige Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 380.

onun bir taraftan halka cömert davranışarak onları hoşnut etmeye çalışırken diğer taraftan ulema üzerinden halkı itaat altında tutmaya çalıştığı görüntüsü verdiğini söyleyebiliriz.

İbn Hübeyre şehircilik anlamında da bazı ictimaî faaliyetlerde bulunarak adını tarihe yazdırılmıştır. Nitekim o Fırat nehri kenarında, Kûfe'nin yakınında bir şehir kurmaya başlamış ve oraya yerleşmişti. Şehrin az bir kısmını tamamlamıştı ki Mervân'ın mektubu kendisine ulaşmıştı. Mervân mektupta Kûfe halkına komşu olmaktan sakınmasını istiyordu. Bunun üzerine Yezid b. Ömer b. Hübeyre şehri terk etmiş ve İbn Hübeyre sarayı diye isimlendirilen sarayıni Sûra köprüsü yakınında bir yere yaptırmıştı. Abbâsîler yönetime gelince bu yarı kalmış şehri tamaçlayarak buraya Hâsimiyye adını verseler de halk, şehri eskiden olduğu gibi İbn Hübeyre'nin ismi ile anmaya devam etti.⁵³

5. Vefatı

Vâsit şehrinde Abbâsi ordusu tarafından kuşatılan İbn Hübeyre, ordu komutanı Ebû Câfer'den aldığı eman mektubundan sonra direnmeyi bırakmıştı. Ebû Câfer, İbn Hübeyre'ye gönderdiği emen mektubu için Ebû'l Abbâs'tan onay almıştı. Mektupta verdiği sözleri yerine getirmek isteyen Ebû Câfer, İbn Hübeyre'nin kala-balık gruplarla yanına gelmesine müsaade ediyordu. Ancak bu durumdan rahatsız olan bazı kişiler Mansûr'a müracaat ederek bu İbn Hübeyre'nin bu tavırlarından şikâyetçi oldular. Askerlerin ona saygı gösterdiğini, bu şekilde hareket ettiği için İbn Hübeyre'nin iktidarından hiçbir şeyin eksilmediğini söylediler. Bunun üzerine Ebû Câfer ona haber göndererek bundan sonra daha az kişi ile gelmesini bildirdi. Bunun sonra İbn Hübeyre, otuz kadar adamıyla gelmeye başladı, daha sonra ise yanındakilerin sayısını üç veya dört kişiye kadar düşürdü. Bu arada Abbâsî idarecileri onun durumu hakkında kendi aralarında istişare ediyorlardı. Ebû'l Abbâs, İbn Hübeyre'nin durumunu Ebû Müslim'e dânişmişti. Ebû Müslim onun hakkında "Düzgün bir yola taş atılırsa o yol bozulur. Vallahi İbn Hübeyre'nin bulunduğu yol düzelmeye" diyerek bu konudaki görüşünü belirtmişti. Bunun üzerine Ebû'l Abbâs ısrarlı bir şekilde Ebû Câfer'i uyararak ondan İbn Hübeyre'yi öldürmesini istedi. Ebû Câfer'in direnmesi üzerine "ya onu öldürürsün ya da onu evinden alıp öldürmesi için ben birini gönderirim" dedi. Bunun üzerine Ebû Câfer onu öldürmeye karar verdi ve bir plan hazırlayarak İbn Hübeyre'nin öldürülmesini emretti. İbn Hübeyre'nin adamları etkisiz hale getirildikten sonra yanındaki oğlu ve diğer birkaç kişi ile kuşatıldı. Oğlu Dâvud gelenleri engellemeye çalışsa da öldürülmekten kurtulamadı. İbn Hübeyre de kucağındaki küçük çocuğunu bir kenara bıraktı ve secdeye kapandı. Bu vaziyette iken öldürüldü. Ebû Câfer tarafından kurulan bir tuzakla öldürülen İbn Hübeyre'nin başı kesilerek Ebû Câfer'e gönderildi.⁵⁴ İbn Hü-

⁵³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Fütâhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayıncılık, 2013), 325-326.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse*, 2/172-180; Belâzurî, *Ensâbû'l-eşrâf*, 4/192-202; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/483-492; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/356-360.

beyre ve yakınındakilerin öldürülmesiyle Abbâsî iktidarı sağlamıştı. ⁵⁵ Öldürüldüğünde takvimler 132/750 yılının Zilkâde ayının son Pazartesi gecesini gösteriyordu.⁵⁶ Bu durumda İbn Hübeyre öldürildüğünde yaklaşık kırk beş yaşında olmuş oluyordu.

Tüm bunlardan sonra Irak valiliğinin ilk yıllarında askeri anlamda İbn Hübeyre'nin gayet başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Son dönemde ise yıllarca birikmiş olan kin ve öfke ile önünde durulamaz bir sele dönen Abbâsî orduları karşısında mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Emevîlerin sonunu getiren bu ihtilal karşısındaki yenilgi sadece İbn Hübeyre'nin başarısızlığı değildir elbette. Dahası devletin başkanı Mervân b. Muhammed öldürülüdükten sonra bile sığindiği Vâsit şehrinde Abbâsîlere karşı mücadeleini sürdürmesi, çabasını göstermesi adına kayda değerdir. Ancak Nasr b. Seyyâr'ın yardım çağrısına müspet cevap vermemesi ve Abbâsî orduları karşısında alınan yenilgi sonrası Vâsit'a sıyrılmak yerine Kûfe'ye gidip düşmanla çarpışmak veya Mervân'ın yanına gidip ona destek olmak şeklindeki görüşleri kabul etmemesi ihtilalcilerin işini kolaylaştırmıştı. Onun bu şekilde davranışının altında bazı nedenler olduğu kanaatindeyiz. Bunların başında devletin eski gücünden uzak olmasından dolayı herkesin başına buyruk hareket etmesi gelmektedir. Bir diğer neden ise idarecilerin birbirlerini rakip olarak görmesidir diyebiliriz. Nitekim daha önce dechinıldığı üzere Nasr b. Seyyâr, Mansûr b. Cumhûr'un valiliği sırasında azledilmiş ancak bunu kabul etmemiştir. Daha sonraki vali Abdullâh b. Ömer b. Abdülaziz ise Irak valisi olduğunda onun görevine devam etmesini istemiştir. Bu durum Nasr b. Seyyâr'ın bölgedeki etkinliğini artırmıştır elbette. Irak'ın son kudretli valisi olarak görebileceğimiz İbn Hübeyre muhtemelen onun bu mevkiden pek hoşlanmıyordu. Dolayısıyla onun askeri yardım talebine olumlu cevap vermemesinin altındaki nedenlerden biride bu olmalıdır. Bütün uyarılara rağmen Vâsit'a sıyrılarak kuşatmaya maruz kalması ise askeri anlamdaki en büyük hatası gibi durmaktadır. Ancak Abbâsî ihtilalinin önünde durulamayacak bir ivme kazandığını yakânen görmüş olması nedeniyle böyle bir tercihte bulunmuş olması da muhtemeldir. Bunun farkında olan İbn Hübeyre Vâsit'a sıyrıarak uzun müddet hayatı kalabilmiş ve sonunda kendisi ile yanındakiler için bir eman alabilmişti. Eğer verilen sözler tutulup ihanete uğramasıydı yaptığı bu seçimle askeri başarısını konuşuyor olacaktık diyebiliriz.

İbn Abdîrrâbih'in eserindeki rivayet onun, Abbâsî ihtilalini tahmin ettiğini dahası sanki yeni yönetimden bir bekleni içerisinde olduğu izlenimi vermektedir. Buna göre İbn Hübeyre eman mektubunu alıp verilen güvenceden emin olmak için birkaç adıyla birlikte Mansûr'un yanına gitmiş ve şöyle demiştir: "Sizin bu devletiniz yenidir. Devletinizin güzelliğini insanlara tattırın ve acısından onları uzaklaştırın ki sevginiz insanların kalplerine yerleşsin ve onların dilinde hayırla anılır ola-

⁵⁵ İbn Kutaybe, *el İmame ve's-siyâse*, 2/179.

⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 491.

sınız. Ben hep bu daveti bekleyip durdum" demişti. Bunun üzerine Ebû Câfer onunla uzunca bir süre konuşuktan sonra kalbi mutmain olmuştu. Ancak buna rağmen daha sonra onu öldürmüştü.⁵⁷

Sonuçta Hulefâyî Râşîdîn döneminin bölgelerde Emevî idaresine karşı direnen son kişisi Ziyâd b. Ebîh gibi İbn Hübeyre de, Abbâsi idaresine karşı Emevîlerin son direnişçisi olarak tarihteki yerini almıştı. Bir farkla ki Ziyâd, bir süre sonra Emevî devletinde de idareciliğine devam edip adından söz ettirirken, İbn Hübeyre ise Abbâsi yöneticileri tarafından öldürülümüştü.

Sonuç

Emevîlerin Irak bölgesi son genel valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre görevde geldiğinde bölgede devlet otoritesi neredeyse yok olma noktasındaydı. Kendinden önceki valilerden Abdullah b. Ömer görevi devretmeyi kabul etmeyip mücadeleşine devam ederken, Mansûr b. Cumhûr ise muhalif gruplarla Emevî karşılıtı cephede yer alıyordu. Bütün bu durumları bertaraf etmeyi başaran Yezid b. Ömer b. Hübeyre bölgede son defa Emevî hakimiyetini sağlamaya muvaffak olabildi. Bu başarısını sağlam temellere oturtabilmek adına ulemayı da yönetim kadrosunda görevlendirmek istemişti. Lakin Ebû Hanife'nin bunu kabul etmemesi nedeniyle emeline ulaşamamıştı. Dahası Ebû Hanife'ye işkence etmesi Müslümanların tepkisine neden olmuştu. İbn Hübeyre, Irak'ın merkezinde görünürde hakimiyeti sağlamış olsa da merkezden uzak Horasân'da Abbâsi propagandası bir hayli mesafe kat etmişti. Horasân valisi genel validen bu konuda askeri anlamda yardım talep etmişse de İbn Hübeyre ilk anda bu yardımı yapmaktan imtina etmişti. Nihayetinde ölü alınamaz bir hale gelen Abbâsi ihtilali bölgede kendi hakimiyetini ikame ederek Emevî devletine son vermişti. Irak'ın son genel valisi İbn Hübeyre bir süre daha direnmişse de sonunda teslim olmaya ikna olmuştu. Teslim olduktan sonra Ebû Câfer'in yanında bir müddet güven içinde yaşamaya devam etmişti. Çok zor bir dönemde görevde gelen İbn Hübeyre halka karşı son derece son derece cömert davranışmış, özellikle Ramazan aylarında fakirlere iftar sofraları kurmuştu. Bundan başka şehircilik anlamında da adından söz ettiren Irak'ın son genel valisi, kendisine tam manada can emniyeti verilmiş olmasına rağmen kısa bir süre sonra yeni kurulan Abbâsi devleti yöneticileri tarafından tehdit olarak görüldüğü için öldürülüdü. Zor şartlarda görevde geldiği Irak'ı tekrar hakimiyet altına alarak Irak'ın kudretli valilerinden biri olduğunu ortaya koyan İbn Hübeyre, Ebû Hanife'ye yaptığı eziyetle de idarede şiddeti yöntem olarak benimseyen valilerden biri olduğu izlenimi vermiştir.

Yezid b. Ömer b. Hübeyre, bölgede Emevî egemenliğini tesis etmek için muhalif unsurlardan daha fazla devletin eski yöneticilerle mücadele etmiştir. Bu durum devletin yıkılış nedenleri arasında sayılan iç çekişmelerin en bariz göstergesi-

⁵⁷ Ebû Ömer Şîhâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1983), 1/74.

dir. İbn Hübeyre bölgenin eski idarecilerini de etkisiz hale getirerek devlet egenliğini yeniden tesis etse de, bütün enerjisini bu işe harcadığı için Abbâsî ihtilalinin büyümесine mani olamamıştı. Eğer ilk anda bu enerjisini iç çekişmeler yerine ihtilalcilerle mücadele etmeye yönlendirebilseydi muhtemelen devletin ömrünü uzatmaya muvaffak olacaktı. Ancak Horasân valisi Nasr b. Seyyâr'ın yardım çağrısına destek vermemesi ve Abbâsî ihtilalcileri karşısında bütün uyarılara rağmen Vâsit şehrine çekilerek stratejik bir hata yapması, kendi sonunu hazırlamıştır. Abbâsî idarecileri tüm Emevî yöneticilerini bertaraf ettikten sonra, karşılarında son Emevî gücü olarak gördükleri İbn Hübeyre'yi de katlederek egemenliklerini sağlamışlardır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: In the each of th conceptualization, methodology, software, investigation, writing review, editing and discussion processes, author-1 contribution rate is 40% author-2 contribution rate is 30% and author-3 contribution rate is 30%. / Kavramsallaştırma, metodoloji, yazılım, araştırma, metin taslağının hazırlanması, metnin yazılması ve tartışma süreçlerinin her birinde, yazar-1 katkı oranı %40, yazar-2 katkı oranı %30 ve , yazar-3 katkı oranı %30'dur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed, Abdülhussein Ali. *Mevkîfî'l-hulefâ'i'l-Abbasiyyîn min eimmeti ehli's-sünneti'l-erbaa ve mezâhibihim ve eserruhû fil-hayati's-siyasiyye fî'd-devleti'l-Abbasiyye*. Katar, 1985.
- Âkil, Nebîh. *Târîhu hilafetü benî Ümeyye*. Daru'l Fikr, 3. Baskı, 1975.
- Aksu, Ali. *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2007.
- Atvan, Hüseyin. *Sîretü Velîd b. Yezîd*. Kahire: Daru'l Meârif, ts.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbû'l-eşrâf*. ed. Süheyl Zekkar - Riyaz Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârû't-tivâl*. ed. Abdul Mut'im Âmir. Beyrut, ts.
- Dûrî, Abdülaziz (ed.). *Ahbârû'd-devleti'l-Abbâsiyye*. Beyrut: Dâru Sadr, 1971.
- Ez-Ziriklî, Hayrûddîn. *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşheri'r-rical ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l musta'rebîn ve'l- mustesrikîn*. 8 Cilt. Beyrut, 15. Baskı, 2002.
- FIGLALI, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Muaviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-muaviye>
- Gömbeyaz, Melek Yılmaz. "Emevîler Dönemi Bir Irak Genel Valisi Portresi: Ömer b. Hübeyre". *Karedeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 120-156.
- Ğaveçî, Vehbi Süleyman. *Ebû Hanîfe'n-Nu'mân*. Dimeşk: Dâru'l Kalem, 5. Baskı, 1993.
- Halîfe b. Hayyât. *Tarihu Halîfe b. Hayyât*. çev. Abdülhâlik Bakır. Ankara, 2001.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyâsi, Dîni, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmîyye, 2004.
- İbâdî, Ahmet Muhtar. *fî't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut, 1972.
- İş, Yusuf. *ed-Devleti'l-Ümeviyye*. Dimeşk Suriye: Daru'l Fikr, 1975.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şîhâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmîyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsim Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dîmaşk*. 82 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1995.
- İbn Hâcer el-Heytemî. *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l Îmâmi'l-A'zâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. Dimeşk: Daru'l Hüda, 1. Baskı, 2007.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. ed. Halil Şehade - Süheyl Zekkar. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2001.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. ed. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1978.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. Kahire: Daru'l Meârif, 5. Baskı, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. ed. Ziya Kazıcı. çev. Mehmet Keskin. 14 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el İmame ve's-siyâse*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Ezvai, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Meârif*. Kahire: Daru'l Meârif, 4. Baskı, ts.
- İbnü'l Esîr, Ebu-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-tarih*. ed. Mertol Tulum. çev. Heyet. 11 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Kazvînî, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmud. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Macid, Abdulkunîm. *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye asru'l-hulefâ'i'l Emeviyyîn*, ts.
- Muhammed Şa'ban, Muhammed Abdülhayy. *Sadrü'l-İslâm ve'd-devleti'l-Ümeviyye*. Beyrut, 1987.

- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Sii Hareketleri ve Günüümüz Siiliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Safedî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn. *el-Vâfi bî'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Daru İhyâ'i'l Tûrâsi'l Arabîyye, 2000.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîlige Küfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Şa'rânî, Abdülvvâb b. Ahmed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. 2 Cilt, ts.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Târihu't-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Takkûş, Muhammed Süheyîl. *Emevî Devleti Tarihi*. çev. Mücahit Yüksel. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Takkûş, Muhammed Süheyîl. *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye*. Beyrut: Daru'n-Neffas, 7. Baskı, ts.
- Uzunpostalçı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife>
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukûtu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb Ishâk b. Ca'fer. *Tarîhu'l-Yâ'kubî*. 2 Cilt. Beyrut, 2010.
- Yaman, Ahmet. "Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebu Hanîfe Dönemi". *İslâm Araştırmalar (Ebû Hanîfe Özel Sayısı)* 15/1-2 (2002), 273-281.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 23 Cilt. Beyrut, 1996.
- Zorlu, Cem. *Âlim ve Muhalif*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2013.